

طراحی الگوی ارزیابی رفتار اخلاقی در سازمان‌های ایرانی در پرتو قرآن و نهج البلاغه

علی اصغر پور عزت
گل آرا پور مجرب
حسن زارعی متین
حمیدرضا یزدانی *

چکیده

اخلاق یکی از واژه‌های پرکاربرد در زندگی اجتماعی است که در دهه‌های اخیر، در اهداف و خط‌مشی‌های سازمان‌های ایرانی نیز نمود بارزی یافته است. با وجود این، تعریف دقیقی از اخلاق در سازمان و یا معیار قابل استنادی وجود ندارد که با آن بتوان در هر شرایطی اخلاق را از غیر اخلاق تمییز داد. اخلاق و نظریه‌های مربوط به آن، وابستگی شدیدی به زمینه فرهنگی و اعتقادی جامعه دارند؛ از این رو، تعریف معیارهای اخلاقی باید متناسب با باورهای ارزشی جامعه هدف انجام گیرد؛ بنابراین نیاز به تعیین معیارهای اخلاقی بومی متناسب با باورها و ارزش‌های جامعه برای سازمان‌های ایرانی، محسوس است. بدین منظور، با استفاده از تحلیل مضمون، آیات قرآن کریم و گزاره‌های نهج البلاغه مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت و در نهایت، ۹۷ مضمون پایه، ۱۳ مضمون سازمان‌دهنده و دو مضمون فراگیر حسن فعلی و حسن فاعلی احصا شدند. معیارهای حسن فعلی به مضامین سازمان‌دهنده امانت‌انگاری، مسئولیت، رعایت عدالت، احسان، اعتدال، حفظ کرامت انسان، ماهیت عمل، نتایج دنیوی اعمال و نتایج اخروی اعمال می‌پردازند؛ و معیارهای حسن فاعلی، مضامین سازمان‌دهنده ایمان به خدا، تقوا، نیت نیکو، بنده‌انگاری و شایستگی انجام عمل را در نظر دارند.

کلیدواژه‌ها: اخلاق سازمانی، معیار اخلاق، تحلیل مضمون، حسن فعلی، حسن فاعلی.

استاد مدیریت دانشگاه تهران. (pourezzat@ut.ac.ir)

دانشجوی دکتری مدیریت دانشگاه تهران - پردیس ارس.

* استاد مدیریت دانشگاه تهران - پردیس فارابی.

استادیار مدیریت دانشگاه تهران - پردیس فارابی. (تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۱۲؛ تاریخ پذیرش ۹۸/۰۸/۱۳)

بیان مسئله

برای دستیابی به جامعه توسعه یافته اخلاقی، اخلاق را نه تنها در افراد، بلکه در سازمان‌ها و مؤسسات نیز باید نهادینه کرد (علیزاده، ۱۳۸۷: ۱۹۱). مروری بر آثار علم مدیریت در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰، بیانگر نفوذ مباحث و ضوابط اخلاقی در مدیریت بوده است. امروزه در پس هر اقدام و در بن هر تصمیم و هر نوع فعالیت سازمانی، انبوهی از مسائل اخلاقی را می‌توان رصد کرد (بیش، ۱۳۹۱: ۲۳). از این رو، اصول اخلاقی به صورت بخشی از سیاست‌های رسمی و فرهنگ غیررسمی سازمان‌ها درآمده است (دفت، ۱۳۸۰: ۶۴۸؛ و فروزنده دهکردی و کیارزم، ۱۳۹۴: ۱۲۸)؛ به نحوی که بسیاری از سازمان‌ها، به صورت رسمی اصول اخلاقی را در قالب «منشورهای اخلاقی» تعریف کرده (فرمینی فراهانی و اشرفی، ۱۳۹۳: ۶۹؛ و صالح‌نیا، ۱۳۸۸: ۶۶) و جهت اجرایی شدن آن، نظام‌های آموزشی ایجاد می‌کنند (همان).

در دهه اخیر، اخلاق مورد توجه بسیاری از سازمان‌های ایرانی نیز قرار گرفته است؛ اما با تمام تلاش‌های انجام شده همچنان شاهد آن هستیم که در بسیاری از موارد، مراجعان و حتی کارکنان، رضایت چندانی از عملکرد اخلاقی سازمان‌ها ندارند. بروز رفتارهای غیراخلاقی در سازمان‌ها از مهم‌ترین معضلات عصر فعلی است. رواج چنین رفتارهایی ممکن است به کاهش درآمد و خدشه‌دار شدن اعتبار سازمان‌ها بینجامد؛ چراکه اشاعه رفتارهای غیراخلاقی، اعتماد عمومی را به چالش می‌کشد و سازمان‌ها را در برابر مردم قرار می‌دهد؛ بنابراین سازمان‌ها باید متعهدانه برای جلوگیری از رفتارهای غیراخلاقی، به‌ویژه ناهنجاری در فضای کاری و تنزل شخصیت و عملکرد اخلاقی حرکت کنند (زینالی صومعه و پورعزت، ۱۳۹۰: ۲).

ابطحی در تحقیقی، مهم‌ترین علل بروز رفتارهای غیراخلاقی را چهار عامل «ناشناخته بودن رفتارهای غیراخلاقی، وجود فرصت‌های مناسب برای افراد، وجود فشار از داخل و خارج سازمان، و وجود قوانین، مقررات و سیاست‌های غیرشفاف» عنوان کرده است (جعفری‌نیا، افشارنژاد و دولت‌مدنی، ۱۳۹۲: ۸۱) که این نتایج در

مقاله دیگری تحت عنوان «مطالعه‌ای در زمینه بروز رفتارهای غیراخلاقی کارکنان» نیز مورد تأیید محققان قرار گرفته است (جعفری‌نیا، افشارنژاد و دولت مدنی، ۱۳۹۲). همچنین تحقیقی که اخیراً در مجله کسب و کار هاروارد منتشر شده، به این موضوع اشاره دارد که اکثر سوءرفتارهای اخلاقی به دلیل مبهم و نامعلوم بودن هنجارهای اخلاقی رخ می‌دهد؛ و فرد نسبت به این که رفتار او زشت و ناپسند بوده و شاید به دیگری آسیبی بزند، آگاهی ندارد (Feldman, 2019).

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در صورت امکان تشخیص رفتار اخلاقی از غیراخلاقی، می‌توان بسیاری از معضلات اخلاقی سازمان‌ها را حل کرد. بدین منظور، ضروری است که الگویی برای ارزیابی اخلاقی رفتارها در سازمان تعیین شود. برای تعیین الگو، در نخستین گام نیاز است معیارهای ارزیابی رفتار شناسایی شود؛ و سپس نحوه ارتباط این معیارها با هم مشخص شود.

برای ارائه الگوی اخلاقی؛ با توجه به وابستگی شدید بحث اخلاق به فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی، ضروری است معیارهای رفتار متناسب با بافت اجتماعی جامعه، تعریف و ارزش‌گذاری شوند؛ چراکه هنجارهای قومی و ملی، زمینه‌های اعتقادی، ادیان و نیز مکاتب مختلف فلسفی، شرایط و ملاک‌های متفاوت و یا برداشت‌های ناهمگونی در زمینه ارزش‌مندی اخلاقی بیان می‌کنند. در جامعه ایران با عنایت به غالب بودن ارزش‌های مکتب شیعه در فرهنگ و باورهای مردم و انطباق قوانین و عرف جامعه ایران با شریعت اسلام، ضروری است معیارهای رفتار اخلاقی سازمان‌ها منطبق بر ارزش‌های دین اسلام تدوین شود.

محققان بسیاری در زمینه اخلاق در سازمان بر اساس مبانی دین اسلام قلم زده‌اند؛ اما الگویی جامع که مبنای ارزیابی رفتار اخلاقی از غیراخلاقی در سازمان‌ها باشد، ارائه نکرده‌اند. از این رو، در این پژوهش نخست معیارهای رفتار اخلاقی در سازمان‌های ایرانی با مطالعه و تدبر در آیات قرآن کریم و خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های کتاب شریف نهج البلاغه - که مهم‌ترین منبع اسلام پس از قرآن و

اصلی‌ترین کتاب در زمینه اداره حکومت اسلامی می‌باشد - شناسایی شده است؛ و سپس رابطه بین این معیارها تحت یک الگوی جامع بیان شده است.

پیشینه پژوهش

با توجه به بومی بودن مباحث اخلاقی، در بررسی پیشینه پژوهش، بیشتر بر تحقیقات داخلی تمرکز شده است. درباره اخلاق در سازمان‌های ایرانی، پژوهش‌های متعددی انجام شده که عمدتاً تأکید آن‌ها بر مباحثی همچون تدوین منشورهای اخلاقی، شناخت ویژگی‌های رهبری اخلاقی، تصمیم‌گیری اخلاقی و یا مطالعات همبستگی است و کمتر به مباحث ارزیابی رفتار پرداخته شده است؛ و می‌توان گفت پژوهشی که به صورت جامع به الگویی در زمینه ارزیابی رفتار از بعد اخلاقی در سازمان‌ها بپردازد، وجود ندارد. درباره ارزیابی رفتار اخلاقی از دیدگاه اسلامی نیز مطالعات گسترده‌ای انجام نشده و اکثر آن‌ها جنبه عام دارند که در ادامه نتایج تعدادی از پژوهش‌ها بررسی شده است.

آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۳۹۴) در بخش دوم کتاب *آیات اخلاقی در سی‌ویک فصل به بررسی معیارهای اخلاقی در آیات قرآن کریم* پرداخته است. در این کتاب فضایل «تواضع و فروتنی، توکل، عفت و غیرت، جود و سخاوت، صبر، سپاسگزاری، حسن خلق، امانت‌داری، صدق و راستی، وفای به عهد، بحث منطقی، عفو و اجتماع‌گرایی»؛ و ردای اخلاقی «تکبر و استکبار، حرص و کم‌طاقتی، حب دنیا، غرور و خودبینی، آرزوهای دراز، شهوت‌پرستی، غفلت، بخل، عجله و شتاب، جاه‌طلبی، لجاجت، کفران نعمت، دروغ، غضب، انتقام، سوءظن، تعصب، غیبت و انزواطلبی» از آیات الهی استنباط شده است.

حسامی‌فر (۱۳۹۳) به بررسی «معیار فعل اخلاقی و رابطه دین و اخلاق از منظر استاد مطهری» پرداخته است. در این تحقیق ابتدا تحلیل‌ها و نقدهای استاد مطهری نسبت به مکاتب مختلف اخلاقی همچون نظریه وجدان، نظریه اراده و ... بررسی شده و سپس نظریه کرامت به عنوان مبنای اخلاق اسلامی معرفی شده است. بخش دوم این مقاله به

رابطه بین دین و اخلاق اختصاص یافته است که در آن دین را تنها پشتوانه اخلاق معرفی می‌کند، ولی از سوی دیگر فعل اخلاقی انسان بی‌دین را دارای ارزش می‌داند. حسینی (۱۳۹۲) «معیار فعل اخلاقی در کتاب ایمان و کفر الکافی» را بررسی کرده است. این مقاله ابتدا به معرفی اجمالی مکاتب مختلف اخلاقی پرداخته و مروری بر دیدگاه دانشمندان مسلمان در زمینه اخلاق داشته است تا معیارهایی را که پیشوایان اسلام برای اخلاقی بودن رفتارها بیان کرده‌اند، شناسایی کند. بدین منظور، کتاب ایمان و کفر از مجموعه کافی که دربردارنده معتبرترین احادیث اخلاقی است، تحلیل شده است. درنهایت معیار ارائه شده در این پژوهش برای فعل اخلاقی، میزان انطباق رفتار هر کس با برداشت او نسبت به حقیقت است.

عنایتی راد (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «معیارهای تمایز حسن و قبح اخلاقی از نگاه آیات و روایات» ابتدا به تعریف حسن و قبح پرداخته است؛ و آن‌گاه این مفهوم را بر مبنای مکاتب اخلاقی انگیزه‌گرایان، نتیجه‌گرایان و وظیفه‌گرایان بررسی کرده است. در بخش دوم پژوهش، شاخصه‌های نیک و بد از دیدگاه آیات و روایات بیان شده است که سه معیار عناصر فاعلی (آزادی و اختیار فاعل و وجود انگیزه و نیت)، عنصر فعلی، و آثار و پیامدهای فعل به عنوان معیار تفکیک حسن و قبح اخلاقی در نظر گرفته شده است که از راه‌های وجدان و فطرت، عقل و سیره عقلا و عدالت و اعتدال در عمل، قابل شناسایی است.

صالحی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «مفاهیم اخلاقی معیار از منظر قرآن کریم» دو اصل بنیادی را به عنوان مبنای فعل اخلاقی در نظر گرفته است که دیگر مفاهیم اخلاقی به آن بازگشت داده می‌شوند. نخستین اصل، عدالت است که بسامد متکثر و متنوع در قرآن کریم دارد و از آن تفسیرهای گوناگون شده است؛ اما به نظر می‌رسد که عدالت در منطق دینی، به معنای آن است که آنچه بر خود نمی‌پسندی، بر دیگران هم مپسند و با این تفسیر، بسیاری از مفاهیم اخلاقی دیگر را می‌توان به عدالت بازگرداند. اصل دوم، احسان است. این اصل مرجع مفاهیم اخلاقی چون عفو، انفاق، ایثار و ...

است. در این تفسیر، عدالت کف رفتار اخلاقی، و احسان اوج آن را تعریف می‌کند. هاشمی (۱۳۷۷) در مقاله «ملاک ارزش‌گذاری افعال» به بررسی معیار خوبی و بدی افعال پرداخته است. در این مقاله ابتدا دیدگاه‌های اخلاقی فلاسفه غرب از جمله انگیزه‌گرایان، وظیفه‌گرایان (عمل‌گرایان)، نتیجه‌گرایان (غایت‌گرایان) بررسی و نقد شده است. سپس معیارهای اخلاق از دیدگاه اسلام مورد بحث قرار گرفته و سه عامل انگیزه عمل (جنبه فاعلی)، ذات عمل (جنبه فعلی) و آثار و پیامدهای عمل (جنبه غایی) به عنوان مبنای ارزش‌گذاری رفتار و اعمال انسان در نظر گرفته شده است. همچنین در این پژوهش، رجوع به خویشتن و استمداد از شهود اخلاقی، محسوب شدن فعل به عنوان عمل صالح و انطباق آن با معیارهای عدل، به عنوان روش‌های احراز ارزش اخلاقی از دیدگاه قرآن مطرح شده است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، هر یک از پژوهش‌ها صرفاً بخشی از عوامل و یا معیارهایی را که می‌توانند در تشخیص رفتار اخلاقی از غیر اخلاقی مؤثر باشند، در نظر گرفته‌اند و سایر جنبه‌های رفتار را نیز محدود به همان معیار دانسته‌اند؛ این تلویحی‌نگری خود می‌تواند موجب بروز رفتارهای غیر اخلاقی شود. در حالت کلی می‌توان معیارهای بیان‌شده در تحقیقات مختلف را در جدول ۱ خلاصه کرد.

جدول ۱. معیارهای بیان‌شده برای ارزیابی رفتار اخلاقی در پژوهش‌های مختلف

منبع	معیار ارزیابی
محمدجواد عنایتی راد (۱۳۹۱)، معیارهای تمایز حسن و قبح اخلاقی از نگاه آیات و روایات صالحی، سیدعباس (۱۳۹۱)، مفاهیم اخلاقی معیار از منظر قرآن کریم فراحتی، عباسعلی؛ و زهرا زمانی قورتنانی (۱۳۹۲)،	عدالت

منبع	معیار ارزیابی
نقش امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی از منظر روایات هاشمی، سیدحسین (۱۳۷۷)، ملاک ارزش‌گذاری افعال	
عنایتی راد، محمدجواد (۱۳۹۱)، معیارهای تمایز حسن و قبح اخلاقی از نگاه آیات و روایات	اعتدال
آل‌رسول، سوسن؛ و فاطمه شیرزاد راد جلالی (۱۳۹۵)، ایمان مبنای نظام اخلاقی قرآن عنایتی راد، محمدجواد (۱۳۹۱)، معیارهای تمایز حسن و قبح اخلاقی از نگاه آیات و روایات هاشمی، سیدحسین (۱۳۷۷)، ملاک ارزش‌گذاری افعال	نیت و انگیزه
عنایتی راد، محمدجواد (۱۳۹۱)، معیارهای تمایز حسن و قبح اخلاقی از نگاه آیات و روایات هاشمی، سیدحسین (۱۳۷۷)، ملاک ارزش‌گذاری افعال حسینی، سیدحمید (۱۳۹۲)، معیار فعل اخلاقی در کتاب ایمان و کفر کافی	رجوع به عقل و فطرت
صالحی، سیدعباس (۱۳۹۱)، مفاهیم اخلاقی معیار از منظر قرآن کریم	احسان
فراحتی، عباسعلی؛ و زهرا زمانی قورتانی (۱۳۹۲)، نقش امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی از منظر روایات حسینی سرشت، سید محمدصادق؛ و امیر اشرافی (۱۳۸۸)، تقوا سرآمد اخلاق؛ درآمدی بر شناخت مفاهیم	تقوا

منبع	معیار ارزیابی
اخلاقی از دیدگاه قرآن و سنت	
آلرسول، سوسن؛ و فاطمه شیرزاد راد جلالی (۱۳۹۵)، ایمان مبنای نظام اخلاقی قرآن محمدی، مسلم؛ و مرضیه محمدی (۱۳۹۰)، تأثیر دو باور اعتقادی توحید و معاد بر اخلاق در نهج البلاغه	ایمان
محمدی، مسلم؛ و مرضیه محمدی (۱۳۹۰)، تأثیر دو باور اعتقادی توحید و معاد بر اخلاق در نهج البلاغه	اعتقاد به معاد
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، آیات اخلاقی: برگزیده‌ای از کتاب اخلاق در قرآن فراحتی، عباسعلی؛ و زهرا زمانی قورتانی (۱۳۹۲)، نقش امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی از منظر روایات	تواضع و فروتنی و دوری از کبر و غرور
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، آیات اخلاقی: برگزیده‌ای از کتاب اخلاق در قرآن	جود و سخاوت و دوری از بخل و حرص
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، آیات اخلاقی: برگزیده‌ای از کتاب اخلاق در قرآن	عفو و گذشت
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، آیات اخلاقی: برگزیده‌ای از کتاب اخلاق در قرآن فراحتی، عباسعلی؛ و زهرا زمانی قورتانی (۱۳۹۲)، نقش امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی از منظر روایات آلرسول، سوسن؛ و فاطمه شیرزاد راد جلالی (۱۳۹۵)،	وفای به عهد و امانت‌داری

منبع	معیار ارزیابی
ایمان مبنای نظام اخلاقی قرآن	
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، آیات اخلاقی: برگزیده‌ای از کتاب اخلاق در قرآن آل‌رسول سوسن؛ و فاطمه شیرزاد راد جلالی (۱۳۹۵)، ایمان مبنای نظام اخلاقی قرآن فراحتی، عباسعلی؛ و زهرا زمانی قورتانی (۱۳۹۲)، نقش امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در شکوفایی دانش اخلاق اسلامی از منظر روایات	صدق و راست‌گویی

روش‌شناسی پژوهش

با توجه به این‌که پژوهش حاضر به منظور شناسایی معیارها و ارائه الگوی بومی برای ارزیابی رفتار اخلاقی متناسب با فرهنگ جامعه ایرانی می‌باشد، از لحاظ هدف، بنیادی است که به دلیل نیاز به یافتن اندیشه‌ها و مباحث نو، پژوهش به روش کیفی انجام گرفته است. برای جمع‌آوری داده‌ها از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است و به عنوان منبع تحقیق، ترجمه و تفسیر منابع اصیل دین مبین اسلام یعنی قرآن کریم و کتاب شریف نهج‌البلاغه مورد استناد و تدبر قرار گرفته است. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون، استفاده شده است که روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است (براون و کلارک، ۲۰۰۶). در روش تحلیل مضمون، بر خلاف روش‌های دیگر تحلیل کیفی، همه منابع داده بررسی و مضامین کل داده‌ها، تحلیل و تفسیر می‌شود (در روش‌هایی همچون تحلیل داده‌بنیاد، بررسی منبع تا رسیدن به اشباع نظری ادامه دارد) (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۷). مضمون یا تم، مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و سؤالات تحقیق است و تا حدی معنی و

مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد (همان: ۱۵۹). برای تحلیل مضمون لازم است مراحل تجزیه و توصیف متن (آشنایی با متن و ایجاد شناسه‌های اولیه، جست‌وجو و شناخت مضامین)، تشریح و تفسیر متن (ترسیم و تحلیل شبکه مضامین)، ترکیب و ادغام متن (تدوین گزارش) طی شود و نهایتاً نتایج در قالب شبکه مضامین و تقسیم‌بندی بر اساس مضمون‌های پایه (شناسه‌ها و نکات کلیدی متن)، مضمون‌های سازمان‌دهنده (مضامین به‌دست‌آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضمون‌های فراگیر (مضامین عالی دربردارنده اصول حاکم بر متن به‌مثابه کل) تدوین شود (عزیزآبادی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۶). در این تحقیق، مراحل زیر به استناد روش تحلیل مضمون برای دستیابی به نتایج انجام شد:

۱. مطالعه دقیق ترجمه قرآن کریم و نهج البلاغه؛
 ۲. شناسایی اولیه آیات و گزاره‌های نهج البلاغه در زمینه نحوه رفتار مناسب؛
 ۳. بررسی کدهای به‌دست‌آمده از مرحله قبل و انتخاب آیات و گزاره‌هایی که به نحوی معیارهای سنجش رفتار اخلاقی را مشخص می‌کنند؛
 ۴. بررسی مجدد تفسیر آیات و خطبه‌های انتخاب‌شده و استنتاج و بیان مفاهیم آن‌ها در قالب مضامین پایه؛
 ۵. دسته‌بندی معیارهای استنتاج‌شده با مفاهیم مرتبط در قالب مضامین سازمان‌دهنده؛
 ۶. جمع‌بندی مضامین در قالب مضامین فراگیر؛
 ۷. تشکیل شبکه مضامین.
- برای سنجش روایی تحقیق با تعدادی از خبرگان در حوزه معارف دینی قبل و بعد از کدگذاری تبادل نظر صورت گرفت و نیز مضامین به‌دست‌آمده با مبانی نظری و پیشینه تحقیق (جدول ۱) مقایسه شده است.

برای افزایش پایایی و افزایش اطمینان از نتایج تحقیق، منابع در مرحله اول با استفاده از نرم افزار MAXQDA 18.1.1 کدگذاری شدند؛ و در مرحله بعد مجدداً به صورت دستی این عمل تکرار شد. سپس نتایج این دو کدگذاری با یکدیگر، مقایسه و از روش هولیستی برای محاسبه پایایی استفاده شد که فرمول آن عبارت است از:

$$PAO = 2M / (n1 + n2)$$

که در آن PAO درصد توافق مشاهده شده (ضریب پایایی) است که مقدار آن بین صفر (هیچ توافقی) تا یک (توافق کامل) می تواند باشد. M تعداد کدهای مشترک در هر دو مرحله، n1 تعداد کدهای حاصل از مرحله اول (نرم افزار) و n2 تعداد کدهای حاصل از مرحله دو (دستی) است که با توجه به نتایج کدگذاری توافق بیش از ۹۵ درصد حاصل شد که نشان دهنده پایایی بالای نتایج تحقیق است.

$$2 * 547 / (562 + 584) = 0.954$$

یافته‌ها

بر اساس مطالعه و تدبری که در آیات قرآن و گزاره‌های نهج البلاغه صورت گرفته، ارزش‌هایی که در بینش اسلامی به عنوان معیار ارزیابی یک رفتار از بعد اخلاقی می باشد، با استفاده از کدگذاری باز شناسایی شد. برای آشنایی بیشتر با فرایند تحقیق دو نمونه از کدگذاری‌های انجام شده در جدول ۲ و ۳ آورده شده است.

جدول ۲. کدگذاری بخشی از سوره اسراء

منبع	گزاره دال بر مضمون	مضمون پایه
(اسراء/۲۶)	و حق خویشاوند را به او بده و مستمند و در راه مانده را [دستگیری کن] و ولخرجی و اسراف مکن!	رعایت اعتدال و میانه‌روی

(اسراء/۲۶)	و حق خویشاوند را به او بده و مستمند و در راه مانده را [دستگیری کن] و ولخرجی و اسراف مکن!	بازگرداندن امانت به صاحب حق
(اسراء/۲۶)	و حق خویشاوند را به او بده و مستمند و در راه مانده را [دستگیری کن] و ولخرجی و اسراف مکن!	نهی از اسراف
(اسراء/۲۹)	و دستت را به گردنت زنجیر مکن و بسیار [هم] گشاده دستی منما تا ملامت شده و حسرت زده بر جای مانی!	رعایت اعتدال در امور
(اسراء/۳۴)	و به مال یتیم جز به بهترین وجه نزدیک مشوید تا به رشد برسد و به پیمان [خود] وفا کنید؛ زیرا که از پیمان پرسش خواهد شد.	تأکید خداوند بر وفای به عهد و انجام تعهدات
(اسراء/۳۶)	و چیزی را که بدان علم نداری دنبال مکن!	انجام اعمال بر اساسی آگاهی و تسلط
(اسراء/۳۶)	گوش و چشم و قلب همه مورد پرسش واقع خواهند شد.	پاسخگویی جسم و روح (نیت) در برابر اعمال
(اسراء/۳۷)	و در [روی] زمین به نخوت گام برمدا!	دوری از تکبر

جدول ۳. کدگذاری بخشی از نامه ۵۳ نهج البلاغه

منبع	گزاره دال بر مضمون	مضمون پایه
(نامه ۵۳)	این فرمان بنده خدا علی امیرمؤمنان، به مالک اشتر پسر حارث	انسان در هر مقامی بنده خداوند است
(نامه ۵۳)	او را به ترس از خدا فرمان می دهد و این که اطاعت خدا را بر دیگر کارها مقدم دارد و آنچه در کتاب خدا آمده، از واجبات و سنتها را پیروی کند؛ دستوراتی که جز با پیروی آن رستگار نخواهد شد و جز با نشناختن و ضایع کردن آن جنایتکار نخواهد گردید.	سعادت در گرو اطاعت از خداوند است
(نامه ۵۳)	خدا را با دل و دست و زبان یاری کند.	همراهی خداوند با اعمال و نیات
(نامه ۵۳)	به او فرمان می دهد تا نفس خود را از پیروی آرزوها بازدارد؛ و به هنگام سرکشی رامش کند، که: «همانا نفس همواره به بدی وامی دارد جز آن که خدا رحمت آورد».	عدم خویشتن داری موجب هلاکت است
(نامه ۵۳)	هوای نفس را در اختیار گیر!	تأکید بر خویشتن داری
(نامه ۵۳)	مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده، و با همه دوست و مهربان باش!	مهربانی و لطف به بندگان خدا
(نامه ۵۳)	مبادا هرگز چونان حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی!	عدم سوءاستفاده از مقام

مشابه جداول بالا کل آیات قرآن بر اساس ترجمه «فولادوند» و «الهی قمشه ای» و «تفسیر نور» و گزاره های نهج البلاغه بر اساس ترجمه «دشتی» و «آیت الله مکارم شیرازی» کدگذاری شده است. پس از ادغام مضامین مشابه، ۹۷ مضمون پایه استخراج

شد که با توجه به وابستگی و ارتباط معنایی در قالب ۱۳ مضمون سازمان‌دهنده دسته‌بندی شد. با بررسی نتایج به‌دست آمده مشاهده شد که این مضامین از دو بعد مختلف رفتار را مورد ارزیابی قرار می‌دهند. برخی از این معیارها هدف فاعل رفتار را می‌سنجند و برخی خود رفتار را ارزش‌گذاری می‌کنند که با مطالعه مجدد منابع دینی اخلاق مشاهده شد که در اکثر منابع برای تفکیک این دو بعد رفتار، از عناوین حسن فعلی و فاعلی استفاده شده است؛ از این رو، در این تحقیق نیز دو مضمون فراگیر حسن فعلی و حسن فاعلی برای دسته‌بندی نتایج استفاده شده است.

از دیدگاه اسلام، مقبولیت و حسنه بودن رفتار، مشروط به شرایطی است که برخی از آن‌ها مربوط به ذات و ماهیت عمل است؛ به این معنا که رفتار انسان باید فعلی صحیح و پسندیده باشد و نه فعل قبیح و نادرست؛ این شرط را «حسن فعلی» می‌خوانند. برخی از آن شرایط نیز به فاعل رفتار مربوط هستند؛ به این معنی که انسان علاوه بر اختیار و انجام فعل پسندیده و صحیح، باید نسبت به فعل خود، معرفت و خلوص داشته باشد؛ یعنی آن رفتار را فقط برای رضای خداوند و عمل به اوامر الهی انجام دهد؛ این دو شرط «حسن فاعلی» خوانده می‌شوند. در صورت نبود هر یک از این شرایط، افعال انسانی از درجه مقبولیت الهی و احسن بودن ساقط می‌شوند؛ بنابراین یک رفتار از بعد اول به لحاظ نتیجه خارجی و اجتماعی آن و از بعد دوم از نظر تأثیر داخلی و روانی عمل در شخص فاعل، قضاوت می‌شود (خمینی، ۱۳۷۶).

در ادامه مضامین سازمان‌دهنده و پایه تشکیل‌دهنده هر یک از مضامین حسن فعلی و فاعلی در قالب جدول ۴ جمع‌بندی شده است. برای آشنایی بیشتر خوانندگان، به ازای هر مضمون پایه، به منبع گزاره دال بر مضمون نیز اشاره شده است.

جدول ۴. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر حاصل از پژوهش

فراگیر	سازمان‌دهنده	پایه	منبع گزاره
حسین فاعلی	ایمان به خدا	ضعف در اعتقاد به خداوند منجر به تباهی و بی‌اخلاقی می‌شود.	(شوری/۴۶) - نامه (۵۳)
		رجوع به خداوند و فرستادگانش در دوراهی‌های اخلاقی	(انفال/۲۹) - خطبه (۱۷۶)
		نیکوکاری در گرو ایمان به خدا است.	(بقره/۱۷۷) - (انفال/۲۹)
		خوف الهی باعث ایمن ماندن از بدی‌ها می‌شود.	(سبأ/۱۱) - خطبه (۴)
		توکل بر خداوند باعث امداد الهی می‌شود.	(احزاب/۳) - نامه (۵۳)
	تقوا	رابطه مستقیم تقوا و اخلاق	(حکمت/۴۱۰)
		تقوا عامل نجات و رهایی انسان از گناه است.	(خطبه/۱۱۴) - (طلاق/۲)
		تقوا معیار ارزیابی انسان نزد خداوند است.	(حجرات/۱۳) - (انفال/۳۴)
		توصیه به تربیت و تسلط بر نفس	(حکمت/۳۵۹) - نامه (۵۳)
		پیروی از هوای نفس عامل گمراهی و عذاب است.	(ص/۲۶) - خطبه (۴۲)
نیت نیکو	داشتن انگیزه غیرالهی باعث باطل شدن اعمال خیر می‌شود.	(بقره/۲۶۴) - نامه (۵۳)	
	ارزش اعمال صرفاً بر نیت آن است.	(نامه/۵۳)	

بنده انگاری	فراموش نکردن بندگی خداوند در هر مقامی (حکمت ۵۰) - (نامه ۵۳)
	ضعیف و ناچیز بودن انسان (فصلت/۱۵) - (حکمت ۱۲۶)
	تواضع و فروتنی در برابر مردم (نامه ۴۶)
	دوری از تکبر و خودبرتربینی (لقمان/۱۸) - (خطبه ۵)
	عاقبت تکبر، کفر، خواری و رسوایی است. (بقره/۳۴) - (زمر/۷۲)
شایستگی انجام عمل	شایستگی افراد در اسلام: تجربه، دانایی، توانایی، حیا، شرافت خانوادگی، پایبندی به دین، بردباری و... (بقره/۲۴۷) - (خطبه ۱۷۳)
	موقعیت شناسی در انجام امور (نامه ۱۳) - (نامه ۵۳)
	انتخاب افراد با آزمودن شایستگی آنها (بقره/۱۲۴) - (نامه ۵۳)
	کارگزاری افراد ناشایست موجب تباهی جامعه می شود. (نامه ۶۲) - (خطبه ۱۵۶)
	توجه به تناسب مسئولیت و توانایی (بقره/۲۸۶) - (یوسف/۵۵)
	توجه به علاقه افراد در پذیرش مسئولیت (نامه ۹۳) - (نمل/۳۹)
	مشورت با افراد دانا و شایسته (نامه ۵۳) - (نامه ۹۳)
	اقتدار در رفتار (بقره/۴۴) - (نامه ۵۳)
	نظارت بر اعمال مانع از بی اخلاقی می شود. (نامه ۵۳)
حسین فعلی	امانت انگاری مسئولیت
	امانت داری وظیفه ای الهی است. (نساء/۵۷)
	دستور قاطع خداوند بر وفای به عهد و پیمان (اسراء/۳۴)
	امانت دار بودن و عدم سوءاستفاده از پست و مقام (نامه ۴۲) - (نامه ۵۳)
	الطاف الهی امانتی است برای بهره برداری (حکمت ۴۲۵) - (نامه ۵۳)

دیگران	۵۳	
قابل اعتماد بود از معیارهای انتخاب افراد است.	(قصص/۲۶) - نامه ۵۳	
وفای به عهد در هر شرایطی	(نامه ۵۳)	
خلف وعده موجب خشم خداوند می شود.	(نامه ۵۳)	
خائن به امانت زیانکار و خوار می شود.	(خطبه ۱۹۹) - (انفال/۲۷)	
دوری از طمع	(هود/۸۵) - (الرحمن/۹)	
رعایت عدالت	دستور قاطع خداوند بر عمل بر مبنای عدل	(حجرات/۹) - (شوری/۱۵)
	عدل از اصول اساسی ایمان و اسلام است.	(مائده/۸)
	عدل از صفات الهی است.	(آل عمران/۱۸)
	رعایت حق بهترین کار است.	(خطبه ۱۵) - (نامه ۵۳)
	رعایت عدالت در برخورد با مردم	(نحل/۱۲۶) - (نامه ۴۶)
	تناسب عمل و عکس العمل - خارج شدن از عدالت، گناه است.	(نحل/۱۲۶) - (قصص/۸۴)
	یکی از اهداف بعثت پیامبران برپایی عدالت است.	(حدید/۲۵)
احسان	نیکی کردن در حد اعلی (همان گونه که خداوند به بندگان نیکی می کند)	(قصص/۷۷) - نامه ۵۳
	دستور قاطع خداوند بر احسان	(نحل/۹۰)
	احسان به دیگران موجب رفتار متقابل اخلاقی آن‌ها می شود.	(نامه ۵۳)
	با وجود حق بودن انتقام، صبر و احسان بهتر است.	(شوری/۴۰) - (نحل/۱۲۶)

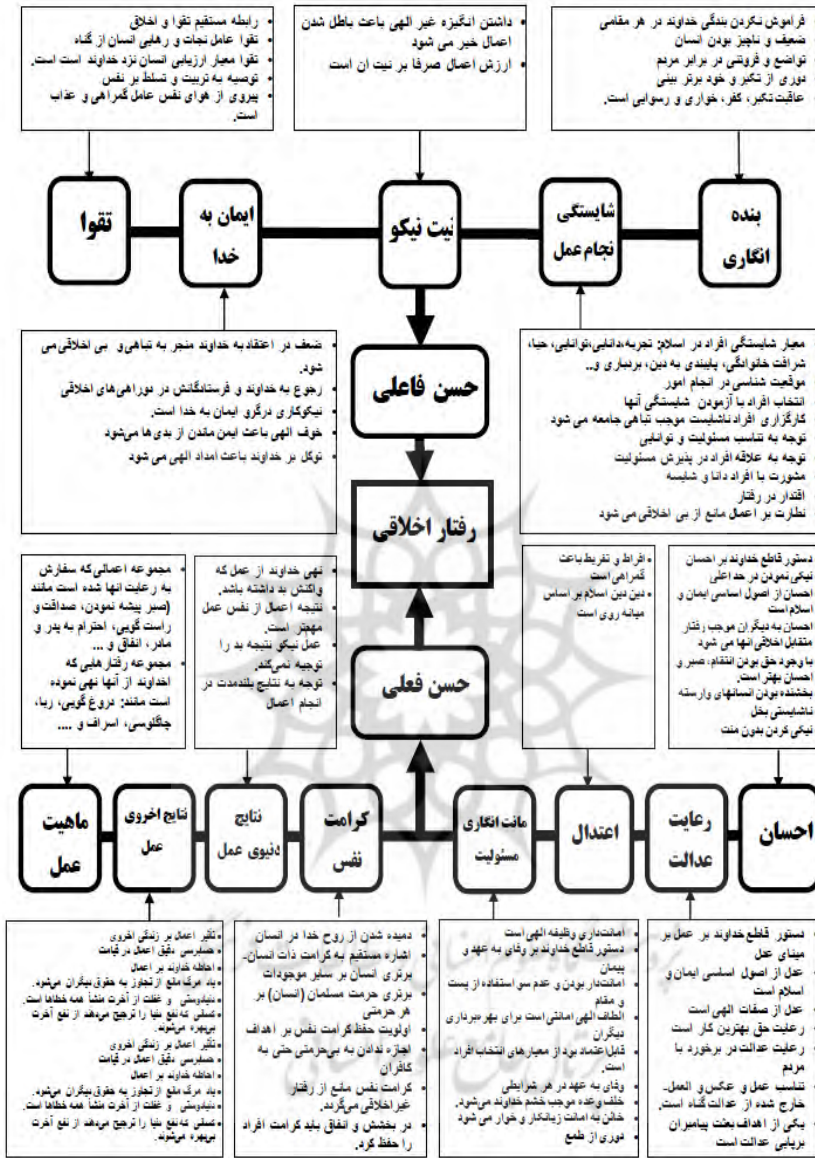
(شوری/۳۷)	بخشنده بودن انسان‌های وارسته	
(نامهٔ ۵۳)	ناشایستی بنخل	
(نامهٔ ۵۳)	نیکی کردن بدون منت	
(خطبهٔ ۱۶)	افراط و تفریط باعث گمراهی است.	اعتدال
(بقره/۱۴۳)	دین اسلام بر اساس میانه‌روی است.	
(حجر/۲۹)	دمیده شدن از روح خدا در انسان	حفظ کرامت انسان
(اسراء/۷۰)	اشارهٔ مستقیم به کرامت ذات انسان - برتری انسان بر سایر موجودات	
(حجر/۲۹) (بقره/۳۴)	برتری حرمت مسلمان (انسان) بر هر حرمتی	
(نامهٔ ۳۱)	اولویت حفظ کرامت نفس بر اهداف	
(طه/۴۳-۴۴)	اجازه ندادن به بی‌حرمتی حتی به کافران	
(حکمت/۴۴۹)	کرامت نفس مانع از رفتار غیراخلاقی می‌شود.	
(بقره/۲۶۳)	در بخشش و انفاق باید کرامت افراد را حفظ کرد.	
(معاراج/۵) - (انفال/۴۶)	صبر پیشه کردن	
(بقره/۸۳) - (لقمان/۱۴)	احترام به پدر و مادر	
(بقره/۸۳) - (اسراء/۵۳)	خوش‌گفتاری	
(توبه/۱۱۹) - (مریم/۴۱)	صدق و راست‌گویی	
(بقره/۲۴۵)	قرض‌الحسنه	
(نور/۳۰) (احزاب/۳۵)	پاک‌دامنی	
(یوسف/۵) - (خطبهٔ ۴۵)	رازداری	
(نساء/۱۴۸)	رعایت ادب	
(حشر/۱۰) - (فلق/۵)	پرهیز از حسد	

دوری از تعصب و لجاجت	(نوح/۷) - (خطبه/۳۹)
پرهیز از چاپلوسی	(آل عمران/۱۸۸) - (حکمت/۳۳۹)
منع از دروغ‌گویی	(جاثیه/۷) - (توبه/۷۷)
خودداری از اسراف	(اسراء/۲۷) - (یونس/۱۲)
پرهیز از تمسخر و استهزاء	(توبه/۶۴) - (مائده/۵۸)
خطاب نکردن یکدیگر با القاب زشت	(حجرات/۱۱)
نهی از غیبت	(نساء/۱۴۸) - (همزه/۱)
رعایت حریم خصوصی	(نور/۲۷-۲۸)
پرهیز از عیب‌جویی	(همزه/۱) - (قلم/۱۱)
دوری از سخن‌چینی	(قلم/۱۱) - (نامه/۵۳)
پرهیز از شایع کردن زشتی‌ها	(نور/۱۹)
دوری از تجسس در اعمال یکدیگر	(مائده/۱۰۱)
پرهیز از درگوشی سخن گفتن	(مجادله/۸) - (نساء/۱۱۴)
نهی از تهمت	(نور/۱۲) - (نور/۱۵)
قبح سرقت	(مائده/۳۸) - (ممتحنه/۱۲)
منع از ریا	(نساء/۱۶۱) - (روم/۳۹)
دوری از ریاکاری	(ماعون/۴-۶)
حرمت قتل نفس	(نساء/۹۳) - (اسراء/۳۳)
دوری از دشنام	(انعام/۱۰۸)
نهی از کم‌فروشی	(مطففین/۱) - (هود/۸۴)

نتایج دنیوی اعمال	نهی خداوند از عملی که واکنش بد داشته باشد. (انعام/۱۰۸)
	نتیجه اعمال از نفس عمل مهم تر است. (نامه ۴۱)
	عمل نیکو نتیجه بد را توجیه نمی کند. (توبه/۱۰۷)
	توجه به نتایج بلندمدت در انجام اعمال (کهف/۷۹) - (نامه ۵۳)
نتایج اخروی اعمال	تأثیر اعمال بر زندگی اخروی (نمل/۹۰) - (نامه ۵۳)
	حسابرسی دقیق اعمال در قیامت (زلزال/۸۷) - (ق/۲۱)
	احاطه خداوند بر اعمال (ممتحنه/۱) - (بقره/۷۷)
	یاد مرگ مانع از تجاوز به حقوق دیگران می شود. (نامه ۵۳)
	دنیادوستی و غفلت از آخرت، منشأ همه خطاها است. (نمل/۲۹)
	کسانی که نفع دنیا را ترجیح می دهند، از نفع آخرت بی بهره می شوند. (شوری/۲۰) (نامه ۴۷)

مرحله دیگر تحلیل مضمون، نمایش نتایج در قالب شبکه روابط می باشد که بر اساس آنچه مطرح شد، مدل زیر (شکل ۱) حاصل شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۱. شبکه مضامین نتایج به دست آمده از تحلیل مضمون

نتیجه‌گیری

با توجه به توسعه و افزایش نقش سازمان‌ها در جامعه و در نتیجه، گسترش تأثیر پیامدهای فعالیت‌های آن بر ذی‌نفعان مختلف، رعایت اخلاق مبتنی بر ارزش‌های جامعه برای سازمان‌ها امری لازم و ضروری است تا از یک سو با ایجاد تعامل صحیح بین کارکنان، سازمان، مراجعان و محیط، جامعه را دچار تعارض نکند و از سوی دیگر، در رسیدن افراد جامعه به کمال حقیقی مؤثر باشد. بنابراین در این پژوهش سعی شد با شناسایی مجموعه‌ای از معیارهای رفتار اخلاقی در سازمان‌های ایرانی که بر پایه منابع اصیل دین اسلام یعنی قرآن و نهج‌البلاغه استخراج شده، گامی برای بهبود اخلاق در سازمان‌ها برداشته شود.

معیارهای به‌دست‌آمده از این پژوهش، به دو دسته حسن فعلی و حسن فاعلی تقسیم‌بندی شدند. مقصود از عناصر فاعلی، شرایطی است که به‌نوعی به فاعل مربوط می‌شود و عناصر فعلی شرایط و وضعیتی است که لازم است در فعل به عنوان یک امر واقعی، عینی و مستقل از اراده و وضعیت فاعل وجود داشته باشد (دیلمی و دیلمی، ۱۳۸۶: ۳۶). برای تحقق رفتار اخلاقی، باید به هر دو بعد توجه شود. از نظر اسلام برای این که کاری ارزش اخلاقی پیدا کند، حسن فعلی به‌تنهایی کافی نیست؛ بلکه همراه آن، حسن فاعلی نیز لازم است، زیرا آثار کارهای اخلاقی، یعنی کمال و سعادت انسان، بر حسن فاعلی و داشتن نیت صحیح، مترتب می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۷: ۱۱۴/۱). همان‌گونه که پیامبر اکرم ﷺ در این زمینه می‌فرمایند: «ایمان و عمل، دو برادر بسته به یک ریسمان هستند، خداوند یکی را بدون دیگری نمی‌پذیرد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵/۲۱۱). همچنین در قرآن کریم نیز در ۴۹ آیه، واژه ایمان و عمل صالح در کنار هم مطرح شده است (سهیلی‌پور، ۱۳۷۶: ۱۵۲) و منتخبان الهی با عنوان ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ از سایر گروه‌ها متمایز شده‌اند. منظور از ایمان، همان حسن فاعلی است؛ و عمل صالح به حسن فعلی اشاره دارد که یکی بدون دیگری ناقص است. نسبت حسن فعلی به حسن فاعلی، نسبت بدن به روح است. یک موجود زنده، ترکیبی است از روح

و بدن؛ باید در پیکر عملی که حسن فعلی دارد، حسن فاعلی دمیده شود تا آن عمل زنده شود و حیات یابد (مطهری، ۱۳۹۳: ۲۷۳).

بر اساس نتایج پژوهش، مدل شکل ۲ به عنوان الگوی ارزیابی رفتار اخلاقی در سازمان‌های ایرانی پیشنهاد می‌شود. در این الگو، معیارها به صورت یکپارچه در نظر گرفته شده‌اند و مضامین حسن فاعلی در عرض مضامین حسن فعلی قرار می‌گیرند. این بدان معناست که هر یک از معیارهای حسن فاعلی باید همواره و در هر مرحله از ارزیابی حسن فعلی، مدنظر باشد. درباره ارزیابی رفتار از بعد حسن فعلی می‌توان به صورت مرحله‌ای و گام‌به‌گام پیش رفت؛ در ادامه هر یک از معیارها تشریح شده است:

شکل ۲. الگوی پیشنهادی برای ارزیابی رفتار اخلاقی در سازمان‌های ایرانی

ایمان به خدا: ایمان مبنای اصلی اخلاق در نظر گرفته شده است و اخلاق بر اساس تخلق به اخلاق الهی و از بین بردن زمینه‌های ذایل شکل می‌گیرد (آلرسول و شیرزاد راد جلالی، ۱۳۹۲)؛ به گفته علامه طباطبایی رحمته‌الله: «ایمان زمینه‌ساز عمل و شرط لازم آن است و سهولت یا دشواری عمل صالح، به شدت و ضعف ایمان انسان بستگی دارد؛ و متقابلاً عمل صالح و تکرار آن به تعمیق ایمان و افزایش آن مدد می‌رساند و این هر دو به سهم خود، به وجود آمدن ملکات اخلاقی که باعث صدور اعمال صالح از فرد بدون تردید و تأمل می‌شود، کمک می‌کنند» (حسن‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۳).

تقوا: امام علی علیه‌السلام می‌فرمایند: «تقوا در رأس همه ارزش‌های اخلاقی است»

(نهج البلاغه، حکمت ۴۱۰). تقوا در ادبیات دینی یک کنترل درونی و معیار و ملاک ایمان به شمار می‌آید و کرامت انسانی و امتیازها در جامعه اسلامی، بر اساس تقوا سنجیده می‌شود (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۵). خداوند می‌فرماید: «ارجمندترین شما نزد خدا پرهیزگارترین شماست» (حجرات/۱۳)؛ چراکه «به‌یقین تقوا و پرهیزگاری کلید درهای راستی است و ذخیره روز قیامت و سبب آزادی از هرگونه گناهی است که بر انسان چیره می‌شود و موجب نجات انسان از هرگونه هلاکت است» (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۰).

اگر بخواهیم در ادبیات فارسی، واژه‌ای پیدا کنیم که بتواند تا حدودی بار معنایی اصطلاح «تقوا» را برساند، باید از واژه «رهای عاطفی» استفاده کنیم. تقوا، دستیابی به موقعیتی است که انسان بتواند عاطفه و احساس خود را از فشارهای آشکار و نهان، رها کند و آگاهانه و تهی از فشارها تصمیم بگیرد. در این صورت، فشارهای بیرونی بر او چیره نمی‌شود و تحت تأثیر خشم، ترس، طمع، ناراحتی، خوشی و دیگر عواطف تأثیرگذار، تصمیم نمی‌گیرد (سلطانی، ۱۳۸۵: ۱۰).

نیت و انگیزه: اسلام به انگیزه و نیت انسان در کارها چنان ارج نهاده که ممکن است گمان رود تنها شرط ارزش و درستی و نادرستی عمل، نیت است. نیت انگیزه‌ای است آگاهانه که در فعل تأثیر دارد. نیت همچون نیروی محرک درونی، شتاب‌دهنده به رفتار، و تعیین‌کننده جهت آن است؛ بنابراین چنانچه رفتاری خاص قابلیت آن را داشته باشد که فاعل اخلاقی را به اهدافی گوناگون در جهات متفاوت برساند، آنچه تعیین‌کننده برای رفتار و دستیابی به اهداف متناسب با آن جهت است، نیت است (مصباح، ۱۳۹۱: ۹۰). بنابراین تا زمانی که انسان نیت و قصد خوب نداشته باشد، نمی‌توان انتظار اعمال خوب را از او داشت.

بنده‌انگاری: یکی از اصول اخلاقی که در قرآن و نهج البلاغه به آن تأکید شده، دوری از خودبزرگ‌بینی و تکبر و در مقابل، تواضع و فروتنی است. امیرالمؤمنین علیه السلام در مقام یک امام و رهبر در نامه‌های حکومتی و دولتی و دستورالعمل‌های اداری، اولین

حقیقتی را که بر آن تأکید می‌کنند، عبد بودن خود است. این امر با تصحیح بینش مجریان امور، باعث نهادینه شدن جایگاه انسان در برابر خداوند شده و مانع از ترویج مناسبات غلط و ایجاد روابط مالک و مملوک و حاکم و محکوم بین کارگزاران و مردم می‌شود.

شایستگی انجام عمل: شایسته‌سالاری یکی از ویژگی‌هایی است که همواره در متون دینی برای کارگزاران در نظر گرفته شده است. عدم توجه به این اصل، باعث تباهی فرد، سازمان و جامعه خواهد شد؛ چراکه فرد عهده‌دار مسئولیتی شده است که توان انجام آن را نداشته است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «آن کس که بدون آگاهی به کار پردازد، همچون کسی است که از بیراهه می‌رود» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶). در متون دینی معیار شایستگی صرفاً معیارهای مبتنی بر توانایی‌های جسمی و ذهنی نیست، بلکه از بعد معنوی نیز به آن نگریسته شده است. بنابراین فرد شایسته باید هم ویژگی‌های تجربه، دانایی، ذکاوت، موقعیت‌شناسی را دارا باشد و هم از پاکی روح، حیا، شرافت خانوادگی، پایبندی به دین، بردباری و... برخوردار باشد.

امانت‌انگاری: نوع نگاه به کار و مسئولیت هم از امور اساسی و بنیادی در شکل‌گیری اخلاق اداری است. بین بینش کسی که مسئولیت را به دلیل شهرت و کسب منزلت اجتماعی و یا منافع مادی پذیرفته، با کسی که آن را امانت می‌پندارد و وسیله‌ای برای خدمت به دیگران و مایه عزت و سرمایه شکوفایی خود می‌داند، تفاوت بسیار است. امیرالمؤمنین علیه السلام در نامه‌ای به اشعث بن قیس استاندار آذربایجان فرموده است: «این فرمانداری، برای تو وسیله آب و نان نیست، بلکه امانتی است در گردنت؛ و (بدان) تو از سوی مافوق خود تحت مراقبت هستی» (نهج البلاغه، نامه ۵).

همان‌گونه که در کلام مولا مشاهده شد، بعد دیگر امانت‌داری، پاسخگویی و تعهد نسبت به امانت است. امانت‌دار باید آنچه را بر عهده گرفته، سبک‌شمارد و به تمام و کمال به آن رسیدگی کند. از بعد اخلاق سازمانی، کارکنانی که چنین دیدگاهی داشته باشند، کم‌کاری نمی‌کنند، وظایف محوله را به نحو احسن انجام می‌دهند، پست

سازمانی را صرفاً جایگاهی برای بهره‌برداری شخصی نمی‌دانند، دست به رشوه نمی‌آیند و در حق الناس دخل و نصرف نمی‌کنند.

رعایت عدالت: ۲۹ آیه از آیات قرآن مستقیماً دربارهٔ عدالت نازل شده است و حدود ۲۹۰ آیه دیگر هم در مورد ظلم که ضد عدالت است، نازل شده است. در مجموع می‌توان ادعا کرد که حدود یک‌دهم آیات قرآن یا به طور مستقیم و یا به طور غیرمستقیم به این بحث اشاره دارند (شیخ طرزجانی و برزگر، ۱۳۹۴: ۱). همچنین عدالت یکی از اصول دین در مذهب شیعه و از معیارهای انتخاب ولی و حاکم در جامعه اسلامی است که نشان‌دهندهٔ نقش اساسی آن در ارزش‌یابی افعال انسان است.

رحمت و احسان: در آیه ۹۰ سوره نحل چنین آمده است «همانا خدا [خلق را] فرمان به عدل و احسان می‌دهد» (نحل/۹۰). در تفسیر فی ظلال القرآن می‌خوانیم که احسان، تیزی عدالت را (که برنده و قاطع است) نرم و مسیر را باز می‌کند، برای کسانی که می‌خواهند در برخی از حقوق خود تسامح و گذشت بورزند تا محبت دل‌ها را به دست آورند و کینه‌ها را بزدایند (صالحی، ۱۳۹۱: ۲۳). مراد از احسان، رساندن خیر یا دفع شر از دیگران است، اما نه به گونه‌ای که حالت پاداش یا مقابله داشته باشد (صالحی، ۱۳۹۱: ۲۲). یکی از نمونه‌های احسان در رفتار اخلاقی در سازمان را می‌توان رفتار شهروندی سازمانی در نظر گرفت که در بسیاری از موارد می‌تواند گره‌گشای سازمان و مراجعان شود.

رعایت اعتدال: «دوست‌داشتنی‌ترین چیزها در نزد تو، در حق میانه‌ترین، و در عدل فراگیرترین، و در جلب خشنودی مردم گسترده‌ترین باشد» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). همان‌گونه که در کلام مولی علی علیه السلام مشاهده می‌شود، اعتدال از معیارهای ارزش‌دهی به رفتار محسوب می‌شود؛ چراکه عمدهٔ رذایل اخلاقی ناشی از افراط و تفریط است. برای فضیلت‌های اخلاقی حدومرزی وجود دارد که تجاوز از آن، به رذیلت منجر می‌شود؛ برای مثال، اگر سخاوت به افراط کشیده شود، به اسراف تبدیل می‌شود و اگر به جنبهٔ تفریط متمایل شود، سر از بخل درمی‌آورد. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرمایند:

«کسی که میانه‌روی را ترک کند، از راه حق منحرف می‌شود» (نهج البلاغه، نامه ۳۱).
حفظ کرامت نفس انسان: کرامت صفتی است کمالی به معنای نزاهت از پستی و فرومایگی (محمدعلی نژاد عمران و کمالوند، ۱۳۹۵: ۷). کرامت موهبتی است که از دیدگاه قرآن کریم مخصوص آدمی بوده و سرمنشأ آن روح الهی دمیده‌شده در کالبد وی است (همان). حرمت انسان تا جایی است که خداوند فرشتگان را به سجده بر او امر می‌کند. استاد مطهری معتقد است تا زمانی که انسان متوجه خود اصیل خویش و کرامت و شرافت خود نشود، نمی‌تواند و یا مشکل می‌تواند خود را متخلق به اخلاق انسانی و الهی کند (دژاکام، ۱۳۷۷: ۴۹).
 امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «هر کس کرامت نفس داشته باشد، هرگز آن را با ارتکاب به گناه و نافرمانی پست و دون‌مایه نمی‌سازد» (آمدی، ۱۴۲۹: ح ۸۷۳۰). بنابراین افراد باید در رفتار و مناسبات، کرامت خود و طرف مقابل را حفظ کنند و کاری را انجام ندهند که موجب خدشه و بی‌حرمتی به شأن انسان شود.

ماهیت اخلاقی و غیر اخلاقی فعل: در برخی از دیدگاه‌ها، افعال اخلاقی صرفاً ابزار رسیدن به غایت تلقی می‌شوند و به دلیل ایفای همین نقش ابزاری است که ارزش‌مند هستند؛ ولی در نظریه اخلاقی اسلام، ماهیت فعل باید نیک بوده و از قابلیت اتصاف به نیت خیر برخوردار باشد؛ از این رو، متعلقات معاصی و شرور هیچ‌گاه به واسطه نیت، تغییر نکرده و صحت نیت، باعث تبدیل معاصی به عبادت نمی‌شود. امر الهی - که معیاری در ارزش‌مندی افعال است - نیز تنها به فعل نیک تعلق می‌گیرد (خزاعی، ۱۳۹۳: ۳۸۹).

نتیجه دنیوی عمل: علاوه بر ویژگی‌های طرح‌شده، قرآن برای نتایج عمل نیز نقش ویژه‌ای قائل است به‌گونه‌ای که هرگاه عملی دربردارنده مصالح شخصی و عمومی باشد، خوب و پسندیده است، و هرگاه زیان‌های فردی و اجتماعی در پی داشته باشد، نکوهیده است. بنابراین حتی اگر انگیزه فاعلی در انجام آن کار، خیر باشد و ذات عمل نیز نیک باشد، اما مفسده‌ای به همراه آورد، آن فعل، قبیح خواهد بود (هاشمی، ۱۳۷۷: ۶۳).
 امروزه آنچه درباره نتایج عمل، مبتلابه سازمان‌ها است، داشتن دید کوتاه‌مدت

نسبت به نتایج اعمال است. امیرالمؤمنین علی علیه السلام در نامه خود با مالک اشتر چنین می‌فرماید: «حق را درباره آن‌ها که صاحب حق هستند، رعایت کن...؛ هرچند این کار موجب فشار بر خویشاوندان و یاران نزدیک تو شود. سنگینی این کار را بپذیر؛ زیرا سرانجامش پسندیده است» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). بنابراین رفتاری در سازمان، اخلاقی خواهد بود که نتایج کوتاه‌مدت و بلندمدت اخلاقی داشته و در آن شرایط همه ذی‌نفعان مستقیم و غیرمستقیم در نظر گرفته شده باشد.

توجه به نتایج اخروی اعمال: هر نظام اخلاقی به منظور پیاده شدن در زندگی و شکل‌دهی به رفتار پیروانش نیازمند ضمانت اجرایی است. در مقام تضمین عملی، اخلاق به دین وابسته است تا اعتقاد به معاد و ثواب و عقاب، نوعی کنترل درونی ایجاد کند (عمادی اندانی و پرچم، ۱۳۹۴: ۱۴۳). اعتقاد به حسابرسی دقیق اعمال نزد پروردگار، باعث تسلط انسان بر نفس و مانع از تجاوز به حقوق دیگران و رفتار غیراخلاقی می‌شود. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «حاکم بر خود نخواهی شد، مگر این‌که بسیار به یاد قیامت و بازگشت به سوی پروردگارت باشی» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). همچنین این نوع نگرش مانع از وابستگی انسان به حیات دنیوی و سرگرم شدن به دنیای مادی می‌شود. امام علی علیه السلام فرموده‌اند: «ای مردم! از دوستی دنیا پرهیزید که آن سر هر خطا و در هر بلا و مقرون با هر فتنه و کشاننده هر مصیبتی است» (ابن‌شعبه، ۱۳۸۰: ۲۱۵)؛ چراکه معضلات اخلاقی در بسیاری از موارد، ناشی از تعارض منافع مادی و معنوی است.

منابع

۱. قرآن کریم (۱۳۸۷) ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای، انتشارات پیام عدالت، تهران.
۲. قرآن کریم (۱۴۱۷ق) ترجمه: محمدمهدی فولادوند، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، تهران.
۳. نهج البلاغه (۱۳۷۹) ترجمه: محمد دشتی، انتشارات مشهور، قم.
۴. نهج البلاغه (۱۳۸۶) ترجمه: آیت‌الله مکارم شیرازی، دارالکتب الإسلامية، تهران.
۵. ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۸۰)، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، ترجمه: بهراد جعفری، دارالکتب الإسلامية، تهران.
۶. آل‌رسول، سوسن؛ فاطمه شیرزاد راد جلالی (۱۳۹۵)، «ایمان مبنای نظام اخلاقی قرآن»، فصلنامه مطالعات قرآنی، سال چهارم، شماره ۵۱، ص ۳-۱۲.
۷. آمدی، عبدالواحد (۱۴۲۹ق)، غررالحکم و درر الکلم، تحقیق: السید مهدی الرجائی، مؤسسه دارالکتب الاسلامی، قم.
۸. بینش، مسعود (۱۳۹۱)، «موانع رشد اخلاق حرفه‌ای در سازمان‌ها»، ماهنامه صنعتی، مهندسی، اقتصادی و فرهنگی صنعت خودرو، سال پانزدهم، ش ۱۶۱، ص ۲۲-۲۷.
۹. جعفری‌نیا، سعید؛ علیرضا افشارنژاد؛ مهدیه دولت مدنی (۱۳۹۲)، «مطالعه‌ای در زمینه بروز رفتارهای غیراخلاقی کارکنان؛ مطالعه موردی»، فصلنامه مطالعات منابع انسانی، سال سوم، ش ۱۰، ص ۷۳-۹۰.
۱۰. حسامی‌فر، عبدالرزاق (۱۳۹۳)، «معیار فعل اخلاقی و رابطه دین و اخلاق از منظر استاد مطهری»، تأملات فلسفی، سال چهارم، ش ۱۳، ص ۷۳-۱۰۰.
۱۱. حسن‌زاده، رحیمه (۱۳۹۴)، «حقانیت و نجات از دیدگاه علامه طباطبایی و چندی از شاگردان ایشان»، فصلنامه علمی تخصصی فرهنگ پژوهش، ش ۲۰-۲۱، ص ۴۹-۷۴.
۱۲. حسینی، سیدحمید (۱۳۹۲)، «معیار فعل اخلاقی در کتاب ایمان و کفر الکافی»، فصلنامه علوم حدیث، سال هجدهم، ش ۱، ص ۲۸-۵۰.

۱۳. خزاعی، زهرا (۱۳۹۳)، *دانشنامه فاطمی*، ج ۳، حکمت و معارف فاطمی علیها السلام (زیر نظر علی اکبر رشاد)، بخش سوم: معارف عملی - اخلاق و فضایل، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران.
۱۴. دفت، ریچارد ال (۱۳۸۰)، *تئوری و طراحی سازمان*، ترجمه: سیدمحمد اعرابی و علی پارسائیان، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۱۵. خمینی، روح الله (۱۳۷۶)، *شرح چهل حدیث*، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران
۱۶. دیلمی، احمد؛ مسعود دیلمی (۱۳۸۶)، *اخلاق اسلامی*، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، قم.
۱۷. زینالی صومعه، پروانه؛ علی اصغر پورعزت (۱۳۹۰)، «آثار فضای غیراخلاقی در محیط کار بر رفتارهای ضد شهروندی سازمانی»، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال ششم، ش ۴، ص ۱-۱۰.
۱۸. سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۵)، «معیار اخلاقی بودن رفتارها»، *دوماهنامه حدیث زندگی*، سال ششم، ش ۲، ص ۹-۱۱.
۱۹. سهیلی پور، محمد (۱۳۷۶)، «نگاهی به عبارات تکراری قرآن مجید»، *فصلنامه بینات*، سال چهارم، ش ۱۴، ص ۱۵۰-۱۵۶.
۲۰. شیخ طرزجانی، میلاد؛ عبدالرضا برزگر (۱۳۹۴)، «عدالت در اندیشه اسلامی»، *دومین همایش ملی عدالت، اخلاق، فقه و حقوق*، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد، میبد.
۲۱. صالح‌نیا، منیره؛ زینب الله توکلی (۱۳۸۸)، «اخلاق سازمانی با تأکید بر منشور اخلاقی»، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال چهارم، ش ۳-۴، ص ۶۶-۷۸.
۲۲. صالحی، سیدعباس (۱۳۹۱)، «مفاهیم اخلاقی معیار از منظر قرآن کریم»، *فصلنامه پژوهش‌های قرآنی*، سال هجدهم، ش ۱، ص ۴-۲۹.
۲۳. عابدی جعفری، حسن؛ محمدسعید تسلیمی؛ ابوالحسن فقیهی؛ و محمد شیخزاده (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین

- الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال پنجم، ش ۲، ص ۱۵۱-۱۹۸.
۲۴. عزیزآبادی، ابوالفضل؛ سعید مرتضوی؛ محمدعلی انصاری اول؛ و فریبرز رحیم‌نیا (۱۳۹۵)، «مدخلی بر ویژگی‌های رهبری اخلاقی در نهج البلاغه»، *فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی*، سال بیست و چهارم، ش ۴، ص ۱۱-۴۱.
۲۵. علیزاده، مهدی (۱۳۸۷)، «چیستی توسعه اخلاق در حکومت اسلامی و شاخص‌های سنجش آن»، *حکومت اسلامی*، سال سیزدهم، ش ۱، ص ۱۷۸-۲۰۲.
۲۶. عمادی اندانی، سمیه؛ اعظم پرچم (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل مبانی اخلاقی عهد عتیق با توجه به آموزه‌های معاد»، *فصلنامه علمی و پژوهشی انسان‌پژوهی دینی*، سال دوازدهم، ش ۳۴، ص ۱۳۹-۱۶۶.
۲۷. عنایتی راد، محمدجواد (۱۳۹۱)، «معیارهای تمایز حسن و قبح اخلاقی از نگاه آیات و روایات»، *مجله علمی پژوهشی اخلاق زیستی*، دوره دوم، ش ۴، ص ۳۹-۶۲.
۲۸. فروزنده دهکردی، لطف‌الله؛ و آمنه کیارزم (۱۳۹۴)، «شناسایی و سطح‌بندی عوامل مؤثر بر نهادینه‌سازی اخلاق در سازمان‌های دولتی با استفاده از مدل ISM»، *پژوهش‌های مدیریت منابع سازمانی*، دوره پنجم، ش ۳، ص ۱۲۵-۱۵۲.
۲۹. قاسمی، حمیدرضا؛ مهدی ایمانی مقدم؛ و حسین سریرپناه (۱۳۹۶)، «مفهوم‌سازی تقوای سازمانی از دیدگاه اسلام»، *فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، سال بیست و یکم، ش ۱، ص ۶۳-۸۰.
۳۰. قرائتی، محسن (۱۳۸۳)، *تفسیر نور*، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، چاپ یازدهم.
۳۱. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۳۲. محمدعلی نژاد عمران، روح‌الله؛ پیمان کمالوند (۱۳۹۵)، «مفهوم‌شناسی تطبیقی عزت نفس در قرآن و روان‌شناسی انسان‌گرا»، فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، سال هفتم، ش ۲۷، ص ۱-۳۲.

۳۳. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۷)، اخلاق در قرآن، مؤسسه امام خمینی (ره)، قم.
۳۴. _____ (۱۳۹۱)، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش: احمد حسین شریفی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴)، آیات اخلاقی: برگزیده‌ای از کتاب اخلاق در قرآن، تهیه و تنظیم: سیدحسین هاشمیان و علی‌اصغر همتیان، مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم.
۳۶. مطهری، مرتضی (۱۳۹۳) عدل الهی، انتشارات صدرا، تهران
۳۷. هاشمی، سیدحسین (۱۳۷۷)، «ملاک ارزش‌گذاری افعال»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۱۳-۱۴، ص ۵۰-۸۳

38. Braun, V. & Clarke, V. (2006), «Using thematic analysis in psychology», *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, pp. 77-101.
39. Feldman, Yuval (2019), «Companies Need to Pay More Attention to Everyday Unethical Behavior», *Harvard Business Review*, March 01, 2019.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی